

Fábián Zoltán–Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Fábián Zoltán–Sik Endre (1996): „Előítéletesség és tekintélyelvűség” in: *Társadalmi riport 1996*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Századvég. Pp. 381–413.

ELŐÍTÉLETESÉG ÉS TEKINTÉLYELVŰSÉG

Intoleránsabbak-e a mássággal szemben a magyarok, mint más népek? Ezt a kérdést teszik fel a legtöbbször az embernek külföldön és a hazai sajtó munkatársai is, s éppen ez az a kérdés, amire igencsak nehéz megbízható választ adni. Egy 1991-ben végzett közép-kelet-európai összehasonlító vizsgálat alapján tudjuk például azt, hogy az antiszemita vélemények elterjedtségének szempontjából a magyarok inkább a csehekhez álltak közelebb, a szlovákok pedig a lengyelekhez. A magyarok és a csehek ugyanis általában kisebb mértékben fogadták el az antiszemitizmus érvrendszerét, mint a másik két visegrádi ország lakói (American Jewish Committee, 1991).

Ez az említett vizsgálat kivételnek számít: témánkban, az idegenellenesség és az előítéletek tárgykörében ismereteink szerint nincsenek nemzetközi összehasonlító adatok, ellentétben a posztkommunista átalakulás olyan viszonylag könnyebben megragadható vetületeivel, mint például a demográfiai vagy társadalomszerkezeti változások. Pedig véleményünk szerint az idegenellenesség és az ezzel összefüggő tekintélyelvűség (autoritarizmus) mértéke nem független a térségben zajló átalakulások társadalmi hatásaitól. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy a társadalomlélektani magyarázat nem a „tranzitológia” gyermekbetegsége, hanem szervesen hozzátartozik a térségünkben zajló átalakulási folyamat teljesebb megértéséhez. Érdemes a magyarországi rendszerváltást a társadalomlélektan górcsővéen keresztül megvizsgálni, még ha így töredezett és torz képet kapunk is, mivel figyelmünket csak egyes kiragadott vonásokra összpontosítjuk.

Írásunkban a következő kérdésekre keresünk választ: mely csoportokkal szemben a legnagyobb a magyarok intoleranciája? Hogyan változott az előítéletesség egyik megnyilvánulási formája, az idegenellenesség az utóbbi néhány évben? Mekkora bázisa van a magyar társadalomban tradicionálisnak minősülő cigányellenes és antiszemita előítéleteknek? Végül, mely társadalmi és szociálpszichológiai tényezők és folyamatok hajlamosítanak leginkább az intoleranciára?

AZ ELŐÍTÉLETEK CÉLCSOPORTJAI, AZ „OUTGROUP-OK”

Az előítéletes gondolkodás legalapvetőbb pszichológiai feltétele a sajátcsoport (ingroup) és a külcsoportok (outgroup) megkülönböztetése. Ez a társadalmi identitás kialakulásának egyik elemi mozzanata. A szociálpszichológiában viszonylag hosszú múltra tekint vissza az a megközelítés, amely a „társadalmi távolság” fogalma alapján vizsgálja a csoportok közötti viszonyokat. E szerint az egyén sajátcsoportja és a különféle külcsoportok közötti társadalmi távolság a csoportok tagjai közötti interakciók alapján meghatározható, és így következtethetünk a külcsoportokkal szembeni előítéletek és diszkriminatív beállítottságok mértékére.*

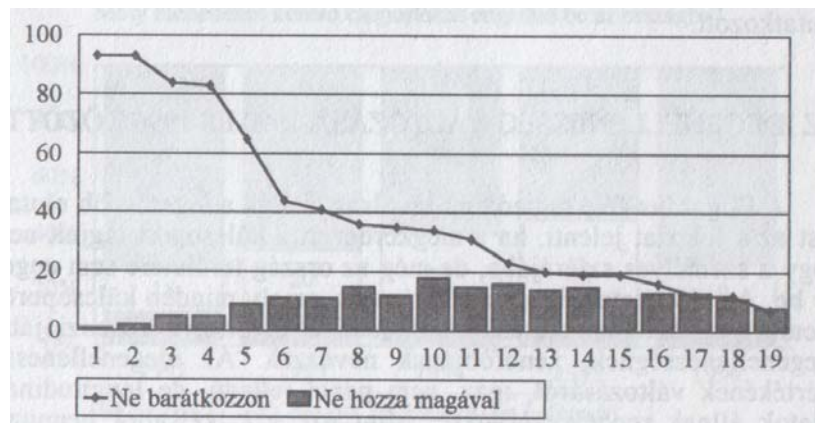
Egy 1995-ös vizsgálat kérdőívében a társadalmi távolság két indikátora is szerepelt: megkérdezték a mintában szereplőktől, hogy a felsorolt csoportok közül melynek tagjaival engedné gyermekét barátkozni, és ha engedné, kiket engedne lakásába meghívni vendégségbe. A következő ábra 19 társadalmi csoportot mutat be, akik ilyen vagy olyan módon (deviancia, etnikum, vallás vagy külföldi állampolgárság) mások, mint a hazai lakosság többsége, tehát a „magyarok” számára külcsoportot jelentenek. (1. sz. ábra) Ábránk alapján kijelenthető, hogy a magyarok szinte kivétel nélkül elzárnák gyermekeiket a deviánsok különféle csoportjaitól, és a fehértől elütő bőrszínűeket és a románokat is kevésbé szeretnék gyermekeik barátai között látni.

---

*Az első társadalmi távolság skálát E. S. Bogardus készítette 1928-ban, amellyel ezt követően több vizsgálat is készült az USA-ban. (vö. Allport, 1977)

1. sz. ábra

Társadalmi távolság jelzőszámai különböző kulcsoportokkal szemben

* Kulcsoportok: 1: kábítószerez, 2: homoszexuális, 3: bőrféjű, 4: büntetett előéletű, 5: cigány, 6: néger, 7: arab, 8: romániai román, 9: ázsiai, 10: külföldi vendégmunkás, 11: menekült, 12: exszovjet állampolgár, 13: állami gondozott, 14: exjugoszláv állampolgár, 15: zsidó, 16: magyarországi szerb-horvát, 17: romániai magyar, 18: magyarországi szlovák, 19: magyarországi német.

Forrás: Szonda-Ipsos, 1995. N=1000. Az adatok megjelentek a Replika című folyóirat mágneselemzések-mellékletén (1995/15-16).

A kulcsoportoknak a fenti sorrendje általánosabb kontextusban is érvényes, azaz nem a kérdésekben szereplő szituációk függvénye. Egy másik vizsgálatban arra kértük a megkérdezetteket, hogy ötfokú rokonszenvelenszenv-skála segítségével osztályozzák a felsorolt kulcsoportokat*. A legellenszenvesebb póluson ebben az esetben is a bőrféjűek, homoszexuálisok, valamint az AIDS-esek és a kábítószerezek helyezkedtek el, míg a legrokonszenvesebbek a lengyeleket és a munkanélkülieket ítélték a válaszo-

*Az 1994-es, „Az előítéletek, az autoritarizmus és a politikai attitűdök kapcsolata” című vizsgálatban az első szerzőn kívül Erős Ferenc, Enyedi Zsolt és Fleck Zoltán vettek részt. Az OTKA által (is) támogatott kutatás („RWA 1994. felvétel”) dokumentumai és adatai (N=1000) megtalálhatók a TÁRKI adatbankjában, illetve megjelent a Replika című folyóirat (1995/15-16) mágneselemzések-mellékletén.

lók. (Fleck, 1996) Mindkét vizsgálatban azt találtuk, hogy a legelutasítottabb etnikai kisebbségi csoport Magyarországon a cigányság. A másik hagyományos outgroup, a zsidók megítélése viszont – az átlagos rokonszenv pontszámuk és a társadalmi távolság alapján – relatíve kedvezőnek mutatkozott.

AZ IDEGENELLENESÉG VÁLTOZÁSA 1990 ÉS 1996 KÖZÖTT

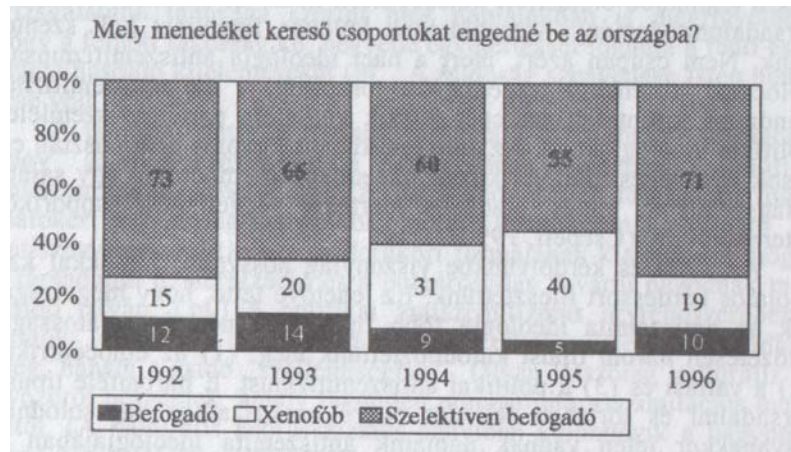
A Bogardus-féle társadalmi távolság skálán a legerősebb elutasítást az a fokozat jelenti, ha a megkérdezett a külcsoport tagjait nemhogy a személyes szférájába, de még az ország területére sem engedné be. Az előítéletességnek azt a típusát, amely minden külcsoporttal szemben egyöntetűen elutasító, a társadalmi távolság e dimenziójában idegenellenességnek, xenofóbiának, nevezzük. Az idegenellenesség mértékének változásáról, igaz, nem panel jellegű, de longitudinális adatok állnak rendelkezésünkre. Mint azt a 2. sz. ábra bemutatja 1990 és 1995 között töretlenül és erőteljes ütemben nőtt – 15-ről 40 százalékra – az idegenellenesek aránya, tehát azoké, akik szerint senkit sem szabadna beengedni hazánkba.* 1996-ban viszont e tendencia visszafordult és az idegenellenesség mértéke az 1993-as szintre állt vissza.

---

* E jelenség bizonyos aspektusairól már készültek elemzések. Például Csepeli és Závecz (1992) a nemzettudat és az erdélyi menekültekkel kapcsolatos attitűdök változását vizsgálták. (vö. Sik, 1995)

2. sz. ábra

A xenofóbia mértékének alakulása Magyarországon , 1990-1995

Forrás: Csepeli és Sik (1995) és TÁRKI Holnap c. kutatás

Melyek azok a társadalmi csoportok, amelyekre az átlagosnál nagyobb mérvű idegenellenesség jellemző? 1995-ben a minta átlagánál (40%) nagyobb volt az idegenellenesség mértéke a rokkantnyugdíjasok (53%), az alacsony iskolai végzettségűek (50%), a falusi lakosok (45%), a nyugdíjasok (45%), a keleti megyékben élők (44%) és a munkanélküliek (43%) esetében. E csoportok tipikusan hátrányosan helyezkednek el a társadalmi rétegződésben.

Korábbi többváltozós elemzések a társadalmi tényezők közül az iskolai végzettség és a kulturális tőke meghatározó szerepét emelték ki az előítéletes-xenofób beállítottság kialakulásában. (Csepeli és Sik, 1995) Ugyanakkor – a cigányellenesség tanulmányozása – felhívta a figyelmet az olyan szociálpszichológiai tényezők fontosságára, mint a tekintélyelvűség (autoritarizmus), amely a vizsgált jelenség okozati modellezésekor mintegy közvetíti a társadalmi-demográfiai tényezők hatását. (Fábián és Erős, 1996)

ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON

Igaz ugyan, hogy a zsidók sem a köztük és a többségi társadalom közötti távolság, sem pedig általános megítélésük alapján nem tartoznak a leginkább elutasított kulcsoportok közé, de az antiszemitizmus társadalomtudományi vizsgálatának különös figyelmet kell szentelnünk. Nem csupán azért, mert a náci ideológia antiszemitizmusa a holocaust történelmi tragédiájába torkollott, s az antiszemitizmus mindmáig kitüntetett szerepet játszik különféle paranoid szemléletű politikai ideológiákban. Az antiszemitizmus ugyanis nem pusztán egy a sok lehetséges előítélet közül, hanem sok szempontból egy sajátos világszemlélet, amely bizonyos mértékig független a csoportközi interakcióktól. (Csepeli, 1990)

Az 1994-es kérdőívünkbe viszonylag hosszabb, zsidókkal kapcsolatos kérdéssort illesztettünk. Ez lehetővé tette, hogy megvizsgáljuk az antiszemita ideológia főbb típusainak némely sajátosságát. Előzetesen három típust különböztettünk meg: (1) az etnocentrikus, (2) a vallási és (3) a politikai antiszemitizmust. E háromféle típus a társadalmi és történelmi fejlődés eltérő szakaszaihoz kapcsolódnak, ugyanakkor jelen vannak napjaink antiszemita ideológiájában is. (Csepeli, i.m.; Weil, 1985)

Az etnocentrikus antiszemitizmus az etnikai különbségtudaton alapszik, ellenséges mivolta a zsidók idegenszerűségéből, másságából táplálkozik. Az etnocentrizmus egyfajta szemléleti keretet képez, melynek archimedeszi pontját a sajátcsoportozás való tartozás tudata képezi. (Sumner, 1978) Ennek következtében a sajátcsoport életformája, értékvilága abszolutizálódik, azaz minden dolgok mértékévé válik. Az etnocentrikus antiszemitizmus érvrendszerének racionális magvát – a zsidók etnikai különbségének reprezentációit (a vallási, nyelvi és kulturális különbségeket) – a magyarországi zsidóság huszadik századi asszimilációja erőteljesen megkérdőjelezte. Az asszimiláció a társadalomstatisztikai indikátorok (vegyesházasságok, névmagyarosítások, vallási áttérések stb.) alapján Magyarországon már a II. világháború előtt igen előrehaladott volt. Ez a folyamat azonban sok szempontból „ellentmondásos” volt, mivel az asszimilációs közeg – a többségi társadalom – zavarai nagymértékben hatottak a zsidóság integrációjára. (vö. Karády, 1990; Bibó, 1986) Az etnocentrikus antiszemitizmus jelenkori tendenciáit szintén befolyásolhatja majd a zsidó identitás rendszerváltás utáni „reneszánsza”, amely jelenség egyik fő meghatározója éppen az antiszemitizmus. (Kovács et al., 1992; Kovács, 1992)

A vallási antiszemitizmus gyökerei a keresztény vallás korai időszakáig nyúlnak vissza, hiszen a kereszténységnek a zsidó vallással szemben kellett

meghatározni önmagát. A vallási, teológiai eredetű antiszemitizmus bizonyos érvei a viszonylagosan „szekularizálódott” modernkori társadalmakban is továbbélnek, a hivatalos egyházi dogmák megváltozása ellenére is. E típus leggyakoribb érve a zsidókkal szemben az, hogy Jézus keresztfeszítéséért (is) ők a felelősek. Vizsgálatunk tanúsága szerint még napjainkban is megfigyelhető, hogy a felnőtt lakosság kb. negyede egyetértéssel fogadja a fenti és az ahhoz hasonló kijelentéseket (pl. „A zsidóság szenvedése Isten büntetése volt.”)*.

A politikai antiszemitizmus fő témája a zsidóság „túlságosan nagy” gazdasági és politikai befolyásának elemzése. A politikai antiszemitizmus ideológusai szerint a kedvezőtlen társadalmi folyamatokért a zsidóság nemzetközi méretű konspirációja okolható. Az antiszemitizmus e tipikus modernkori formájának kialakulása mögött a társadalmi modernizáció és a polgárosodás zavarai húzódnak meg. (Bibó István, i.m.) A politikai antiszemitizmus érrendszerében a zsidók „mássága” már nem az etnikai különültségben ragadható meg, hanem a zsidó „szellemiségben”. Olyan látszólag kulturális tényezőről beszélnek, amely független mindenfajta asszimilációs mutatótól. (A kulturális neorasszizmus ennyiben különbözik a hagyományos biológiai alapvetésű rasszizmustól.) A zsidó asszimiláció lehetetlenné nyilvánításával eljutnak ahhoz a tételhez, hogy úgymond reális veszély a többségi társadalom asszimilációja a kisebbséghez. Ezáltal politikai irányzatok egészét lehet a magyarság szellemétől idegennek nyilvánítani.

A kérdőíves adatok faktorelemzése során az antiszemita ideológia fenti három (etnocentrikus, vallási és politikai) típusának elkülönülése kimutatható volt, de ezek mellett más dimenziók jelenlétére is következtetni lehetett. A zsidókkal szembeni diszkriminatív beállítottságot és a zsidókkal kapcsolatos pozitív, befogadó attitűdöt kifejező kijelentések is külön-külön faktoron szerepeltek. Az a tény, hogy a zsidókkal szembeni diszkriminatív beállítottság viszonylagosan függetlennek mutatkozott, arra enged következtetni, hogy az antiszemita attitűd nemcsak tartalmilag strukturált, hanem az attitűdkomponensek szerkezete szerint is. A viselkedési komponens ugyanis elkülönül az attitűd érzelmi és kognitív összetevőitől. Más szóval, a zsidókkal szembeni negatív sztereotípiák és ellenséges érzelmek viszonylag lazán kapcsolódnak a

---

* Ez az arány a kérdőíves módszerből fakadóan kismértékben felülbecsült. Az attitűdkérdéseknél megfigyelhető egyfajta egyetértő válaszadási tendencia (acquiescence bias), melyet kontrollkérdésekkel lehet csökkenteni. Ez a torzítás kapcsolatos a kérdőív kontextuális hatásával: a zsidókkal kapcsolatos kijelentések egymásutánisága ugyanis a vélemény nélküli megkérdezetteket is állásfoglalásra bírhatja.

diszkriminatív viselkedési hajlandósághoz. Ez azt jelenti, hogy a zsidókkal szembeni megkülönböztető viselkedés erős kulturális gátlásokba ütközött 1994-ben.

A következőkben a politikai és diszkriminatív antiszemitizmus faktorokon szereplő kijelentések elterjedtségét vizsgáljuk meg. (1. és 2. sz. táblázat) Olyan kérdések megfogalmazására törekedtünk, melyek 1994 előtt többé-kevésbé nyíltan, avagy kódolt formában felmerültek a zsidókkal kapcsolatos magyarországi politikai diskurzusban. Látható, hogy a felvetett kérdések igen nagyfokú ellenkezést váltanak ki a megkérdézettekben, és a válaszmegtagadás mértéke esetenként a 40 százalékot is meghaladja. Nyilvánvalóan létezik még tehát egyfajta „kommunikációs látencia”, amely mögött részben egy olyan „tabu” húzódik meg, amely a zsidókkal kapcsolatos vélemények nyilvános megfogalmazását tiltja. (vö. Kovács, 1994) A másik lehetséges oka ennek a jelenségnek, hogy a válaszalternatívák csak pró avagy kontra állásfoglalást tettek lehetővé és nem tartalmaztak semleges pozíciót. A válaszok gyakorisági eloszlásában a legszembetűnőbb különbség, hogy a politikai antiszemitizmus érvrendszere általában nagyobb fokú egyetértésre számíthat, mint a diszkriminatív antiszemitizmusé, ugyanakkor nagyobb fokú a látencia is az előbbi esetében. Ezért nagy különbségeket találunk az egyetértők arányában, ha a válaszolók köréhez viszonyítunk (33–52%), avagy pedig a minta egészéhez (21–39%).

1 sz. táblázat

A POLITIKAI ANTISZEMITIZMUS FAKTORON SZEREPLŐ KÉRDÉSEK GYAKORISÁGI ELOSZLÁSA, 1994*

	Válaszolók száma	Egyetértők a válaszolók között (%)	Egyetértők a teljes mintában (%)	Átlag (Szórás)
A baloldali mozgalmakra a zsidók mindig is döntő befolyást gyakoroltak.	621	52	33	2,56 (1,07)
A zsidók még az üldöztetésükből is előnyöket próbálnak kovácsolni.	837	46	39	2,40 (1,07)
A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát.	761	38	30	2,22 (1,06)
Létezik egy titkos zsidó együttműködés, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat.	583	39	23	2,22 (1,07)
A liberális pártok elsősorban zsidó érdekeket képviselnek.	612	33	21	2,15 (0,99)
A rendszerváltással igazából a zsidók jártak jól.	827	33	28	2,13 (1,09)

* Súlyozott adatok, teljes mintanagyság: N=988. Mindegyik kérdést négyfokú Likert típusú skálán mértük. A magasabb átlag előítéletesebb attitűdöt fejez ki. A kijelentésekből képzett skála megbízhatósága (Cronbach alfa) 0,82.. Forrás: RWA 1994. felvétel

2. sz. táblázat

A DISZKRIMINATÍV ANTISZEMITIZMUS FAKTORON SZEREPLŐ
KÉRDÉSEK GYAKORISÁGI ELOSZLÁSA*

	Válaszolók száma	Egyetértők a válaszolók között (%)	Egyetértők a teljes mintában (%)	Átlag (Szórás)
Jobb lenne, ha a zsidók a saját államukban, Izrael- ben élnének.	940	26	24	1,90 (1,05)
A zsidók és nem zsidók közötti házasság egyik félnek sem tesz jót.	850	20	17	1,72 (0,96)
Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát.	924	19	18	1,72 (0,98)

* Súlyozott adatok, teljes mintanagyság: N=988. Mindegyik kérdést négyfokú Likert típusú skálán mértük. A magasabb átlag előítéletesebb attitűdöt fejez ki. A kijelentésekből képzett skála megbízhatósága (Cronbach alfa) 0,68. Forrás: RWA 1994. felvétel

A politikai antiszemitizmus 1989 után fokozatosan növekvő teret nyert a nyilvánosságban és a politikai csatározásokban. (Erős és Fábián, 1995) Sokan úgy gondolták, hogy az antiszemita vélemények szabadabb megfogalmazhatóságának nem feltétlenül negatívak a társadalmi hatásai. A liberális álláspont szerint a szélsőséges vélemények megfogalmazásának szabadsága – a jogi, adminisztratív tiltással szemben – növeli az antiszemita bizalmát „a politikai liberalizmus iránt és csökkenti a gyűlölet pusztító, destruktív hatását”.^{*} Csakúgy elősegítheti a „múlt feldolgozását” is, szembeítheti majd a magyar

---

* Az idézet 1989-ből származik Hanák Pétertől. (Vö. a Világosság című folyóirat 1989. júniusi számában közölt kerekasztalvitával pp. 432–443.)

társadalmat a holocaust történelmi felelősségével. Ezért a rendszerváltás kezdetén nem kevesen a nyilvánosság öntisztulásában bízva a politikai antiszemitizmus gyors lecsengését várták. Ehelyett Magyarországon a politikai antiszemitizmus ideig-óráig a politikai centrumból fogalmazhatta újra magát, hogy a megkésve intézményesülő jobboldali radikalizmus ideológiai alapjául szolgálhasson. Kovács Mónika (1993) egy 1990-es sajtóvita elemzésével kimutatta, hogy a „zsidókérdés” újbóli megjelenése a nyilvánosságban miként szolgálta az antiszemita nézetek fokozatos legitimálását. Jóllehet az antiszemita nézetek büntetőjogi korlátozásának igencsak kétes következményei lehetnek, a racionális vitának is sajátos korlátai vannak. Érdeemes felidézni Adorno figyelmeztetését az antiszemitizmus „pseudoracionális” tárgyalásáról: „Az antiszemita nézetek ténykérdésekben vitathatóak, avagy el lehet magyarázni az antiszemitizmus sajátos dinamikáját, de semmiképpen sem szabad belemenni az úgynevezett »zsidókérdés« taglalásába. A dolgok jelenlegi állása szerint a »zsidókérdés« elismerése az európai genocídium után azt sugallja, még ha csak közvetett módon is, hogy a nácik cselekedetei talán valamiféleképpen mégiscsak igazolhatóak.” (Adorno et al. 1969: 607. o.)

Korábbi vizsgálataink szerint a politikai antiszemitizmus szintjében jelentős eltérés mutatkozott az egyes pártok (potenciális) szavazóbázisán belül, és ez arra enged következtetni, hogy az antiszemitizmushoz való viszony 1994-ben fontos törésvonalat jelentett a politikai mezőn belül. (Erős és Fábián, i.m.; Fábián és Erős, 1995) (Elég legyen jelen keretek között csak a Demokratikus Charta mozgalmára utalni, amely a szocialista és a liberális szavazókat mozgósította az 1945 előtti politikai kultúra felélesztésére tett kísérletekkel szemben.) Ez a törésvonal párhuzamosan rajzolódott ki a hagyományos politikai bal-jobb tagolódással, amennyiben a Munkáspártra szavazók a legkevésbé a szélsőjobboldal pártjainak (pl. MIÉP) szavazóbázisa pedig a legnagyobb mértékben fogadták el a politikai antiszemitizmusra jellemző kijelentéseket. Ugyanakkor e szempontból az MSZP támogatói köztes pozíciót foglaltak el a liberális és a keresztény-nemzeti pártok szavazói között. A diszkriminatív antiszemitizmus dimenziója kevés kivételtől eltekintve hasonló sorrendbe rendezte a szavazói táborokat. Ilyen kivétel például az MDF szavazóbázisa, ahol relative alacsonyabb mértéket tapasztaltunk a diszkriminatív antiszemitizmus elfogadásában, mint a politikai antiszemitizmuséban.

CIGÁNYELLENESÉG MAGYARORSZÁGON

A cigány (roma) lakosság az etnikai előítéletek leggyakoribb célpontja Magyarországon. A cigányellenesség mérésére is egy hosszabb kérdéssor szolgált az 1994-es vizsgálat kérdőívében. (vö. 3. sz. táblázat.) A cigányokkal kapcsolatos beállítottságok elemzése során nem találtunk hasonló fokú strukturáltságot, mint azt az antiszemitizmus esetében láttuk. Ez az attitűd „egydimenziós”, ami nemcsak a különböző tematikájú cigányellenes nézetek összefüggésében mutatkozik meg, hanem abban is, hogy a diszkriminatív attitűdkomponens nem különül el oly módon, mint az antiszemitizmus esetében. Magyarán a cigányokkal szembeni diszkriminációs készségek könnyebben juthatnak felszínre, mint a zsidókkal szembeniek. Erre lehetett már következtetni a cigányok és a társadalom többi része között feszülő társadalmi távolság alapján is. (vö. 1. sz. ábra) A különbség a választói magatartás szintjén is megmutatkozik. A 3. sz. ábrán látható, hogy pusztán a képviselőjelöltek etnikai hovatartozása alapján több mint kétszer annyian nem szavaznának cigány származású jelöltre, mint zsidóra.

3. sz. ábra

Szavazna-e pártjának zsidó/cigány képviselőjelöltjére a parlamenti választásokon?

Forrás: RWA 1994. Felvétel

Mindazonáltal a cigányokkal kapcsolatos kérdéseinkre kapott válaszok gyakorisági eloszlásából következtethetünk a cigányellenes nézetek szerveződésének néhány sajátosságára. (Fleck, 1996; vö. 1. sz. táblázat)

3. sz. táblázat

A CIGÁNYELLENESSÉG SKÁLA EGYES TÉTELEIVEL EGYETÉRTŐK ARÁNYA, AZ ÉRVÉNYES VÁLASZT ADÓK SZÁMA, A VÁLASZOK ÁTLAGA ÉS SZÓRÁSA*

	Válaszolók száma	Egyetértők a válaszolók között (%)	Egyetértők a teljes mintában (%)	Átlag (Szórás)
1. A cigányok minden szempontból érettek arra, hogy saját dolgaikban dönthesse- nek.*	959	38	37	2,80 (1,10)
2. A cigányoknak több segítsé- get kell adni, mint a nem ci- gányoknak.*	973	15	15	3,47 (0,87)
3. Az országnak áldoznia kell arra, hogy a cigányok anya- nyelvükön is tanulhassanak az iskolákban, ha akarnak.*	967	66	65	2,13 (1,08)
4. A cigányok gondjai megol- dódának, ha végre elkezdé- nének dolgozni.**	976	90	89	3,54 (0,79)

A CIGÁNYELLENESSÉG SKÁLA EGYES TÉTELEIVEL EGYETÉRTŐK ARÁNYA, AZ ÉRVÉNYES VÁLASZT ADÓK SZÁMA, A VÁLASZOK ÁTLAGA ÉS SZÓRÁSA*

3. sz. táblázat folytatása

	Válaszolók száma	Egyetértők a válaszolók között (%)	Egyetértők a teljes mintában (%)	Átlag (Szórás)
5. A cigányokat teljesen el kell különíteni a társadalom többi részétől, mivel képtelenek az együttélésre.**	967	34	33	2,20 (1,08)
6. A cigányok ne akarjanak úgy tenni, mintha nem lennének cigányok.**	937	80	76	3,21 (1,00)
7. A cigányokat rá kellene szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek, mint a magyarok.**	979	79	78	3,31 (0,98)
8. Csak helyeselni lehet, hogy vannak még olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be.**	926	49	46	2,52 (1,16)

A CIGÁNYELLENESÉG SKÁLA EGYES TÉTELEIVEL EGYETÉRTŐK ARÁNYA, AZ ÉRVÉNYES VÁLASZT ADÓK SZÁMA, A VÁLASZOK ÁTLAGA ÉS SZÓRÁSA*

3. sz. táblázat folytatása

	Válaszolók száma	Egyetértők a válaszolók között (%)	Egyetértők a teljes mintában (%)	Átlag (Szórás)
9. A cigány lakosság számának a növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát.**	943	73	70	3,05 (1,01)
10. Mindenkinnek joga van arra, hogy a gyermekét olyan iskolába járassa, ahol nincsenek cigány gyerekek.**	956	60	58	2,79 (1,13)
11. A bűnözési hajlam a cigányok vérében van.**	947	67	64	2,96 (1,10)

* Megjegyzés: Az eredeti kérdéseket a skálapontszámok kiszámításakor *-gal jelölt esetekben átkódoltuk, hogy a magasabb átlagok előítéletes attitűdöt fejezzenek ki: 1=„teljesen egyetért”, 2=„inkább egyetért”, 3=„inkább nem ért egyet”, 4=„egyáltalán nem ért egyet”. A magasabb átlag tehát nagyobb fokú egyet nem értést fejez ki. A **-gal jelzett kérdéseknél fordított a helyzet, a magasabb átlag nagyobb fokú egyetértést jelent, mert meghagytuk az eredeti válaszponozást: 1=„egyáltalán nem ért egyet”; (...) 4=„teljesen egyet ért”. Súlyozott: N=988. A skála megbízhatósága (Cronbach alfa) 0,76. Forrás: RWA 1994. felvétel

A diszkrimináció általános megfogalmazása a cigányokkal szemben is viszonylag nagyfokú elutasításra talál (5. kérd.). Kisebb a hátrányos megkülönböztetéssel szembeni ellenkezés, ha a kérdés konkrét interakciós szituációra utal („szórakozóhely”), és még kisebb, ha a hátrányos megkülönböztetés áldemokratikus kontextusban fogalmazódik meg („Mindenkinnek joga van...”). Hasonló figyelhető meg a pozitív diszkriminációt szorgalmazó kijelentésekkel. A cigányok előnyben részesítése *általában* nem számíthat nagyfokú egyetértésre (2. kérd.), míg konkrét támogatási formák úgy tűnik elfogadhatóak (3. kérd.).

A cigányokkal szembeni előítéletes attitűdök sem érthetőek meg pusztán etnikai előítéletként. Köztudott, hogy a magyarországi cigányság tipikusan a társadalmi rétegződés legalsóbb szegmensében helyezkedik el, ezért a közvéleményben egy sajátos underclass-ként jelenik meg.* A cigányokkal szembeni előítéletek így a szegényekkel, a munkanélküliekkel és a bűnözőkkel kapcsolatos előítéletekkel keverednek.

A generációs-életkori tényezők szerepének értékelésekor figyelemmel kell lennünk néhány különös összefüggésre. Igaz, hogy az idősebb generációk általában kevésbé iskolázottak és kevésbé toleránsak a cigányokkal szemben, mint a fiatalok, tehát az életkor gyenge (pozitív) korrelatív kapcsolatban áll a cigányellenesség mértékével. Ezen összefüggés mögött azonban kirajzolódott egy másik tendencia is. (Fábián és Erős, 1996) A fiatalabb generációk esetében a fordított irányú kapcsolat mutatkozott, azaz a fiatalabb életkor a negatívabb attitűdökkel járt együtt. E megfigyelés arra figyelmeztet, hogy az agresszív, idegengyűlölő ifjúsági szubkultúrák – melyet legpregnansabban az ún. skinhead mozgalom jelenít meg – befolyása jelentős lehet a fiatalok körében. (vö. Garami–Tóth, 1993)

TEKINTÉLYELVŰSÉG ÉS IDEGENELLENESSÉG: A RENDSZERVÁLTÁS HATÁSA AZ IDENTITÁSSZERVEZŐDÉSRE

Számos korábbi vizsgálat bizonyította, hogy a tekintélyelvű attitűdszerveződés az előítéletesség egyik fontos társadalomlélektani meghatározója. (Dillehay, 1978) Felfogásunkban az autoritarizmus az egyének olyan lélektani sajátosságaként határozható meg, melynek fő funkciója az Én, személyes identitás védelme az identitást elbizonytalanító hatásokkal szemben. Ugyanis ez nem más, mint az egyén azonosulása, illetve ellenazonosulása bizonyos pszichikus tárgyakkal; (1) azonosulás a sajátcsoport tekintélyével és (2) normáival, valamint (3) ellenazonosulás a normák megszegőivel.

A pszichoanalitikus indíttatású tekintélyelvű személyiség elmélete eredetileg a II. világháború utáni Egyesült Államokban született az emigráns Frankfurter Iskola képviselőinek (M. Horkheimer, T. Adorno) közreműködésével. Adorno és munkatársainak kiinduló feltételezése az volt, hogy a különféle ideológiák és attitűdök a személyiség szerkezetében sajátos funkciókat

---

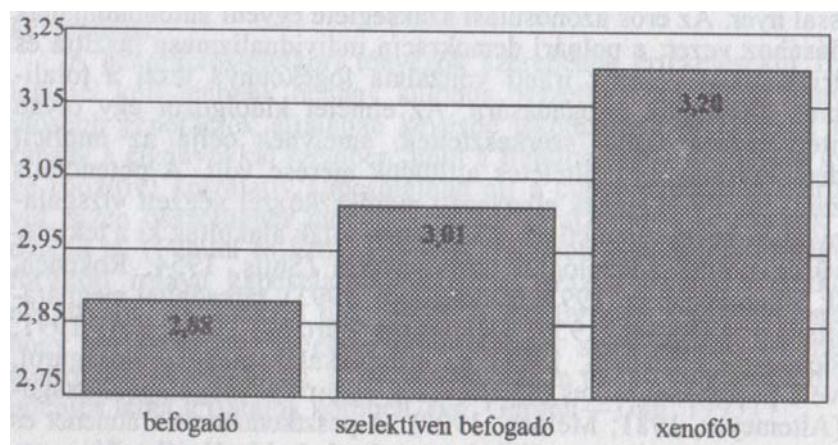
* A rendszerváltás folyamán a romák elszegényedése a társadalom többségéhez képest is gyorsabb és nagyobb arányú volt. A tartós szegénység kockázati tényezői a cigányok körében gyakran halmozottan jelentkeznek: ezek közül különösen fontos az aluliskolázottság és a tartós kizárulás a munkaerőpiacról. (vö. Andorka és Spéder, 1994; Havas és Kemény, 1996)

töltenek be. (Adorno et al. 1969) Az autoriter személyiség szorongással teli elfojtásos személyiség, amely belső feszültségeit a bűnbakképzés mechanizmusa révén csökkenti, és megerősítést a sajátcsoport normáival való rigid azonosulással nyer. Az erős azonosulási szükséglete egyéni autonómiájának feladásához vezet: a polgári demokrácia individualizmusa taszítja és a karizmatikus vezetők iránti vonzalma fogékonyvá teszi a totalitáriánus ideológiák elfogadására. Az elmélet kidolgozói egy olyan tekintélyelvűség skálát szerkesztettek, amelynek célja az implicit antidemokratikus és előítéletes attitűdök mérése volt. A potenciális fasizmus után F-skálának elnevezett mérőeszközzel végzett vizsgálatok nyomán heves elméleti és módszertani viták alakultak ki a tekintélyelvűség politikai-ideológiai természetéről (Shils, 1954; Rokeach, 1960; Stone és Smith, 1993; Middendorp, 1993), társadalmi meghatározottságáról (Lipset, 1959; Kelman és Barclay, 1963; Ray, 1991; Middendorp és Meloen, 1991) az attitűdskálák megbízhatóságáról, illetve a pszichoanalitikus előfeltevések empirikus megalapozottságáról (Altemeyer, 1981; Meloen, 1991). A posztkommunista átmenet és az, hogy az idegenellenes politikai mozgalmak és ideológiák világszerte megerősödtek, újabb lendületet adtak az autoritarizmus kutatásának (Meloen et al., 1988; Stone et al., 1992; McFarland et al., 1992).

Vizsgálatainkban felhasználtuk az F-skála egy rövidített változatát. (vö. függelék 1. sz. táblázat) A cigányellenesség és az antiszemitizmus vizsgált dimenziói, valamint a tekintélyelvűség között gyenge-közepes korrelatív kapcsolat ($r = 0,3-0,4$) áll fenn, továbbá az idegenellenesek csoportja magasabb szintű tekintélyelvűséggel jellemezhető, mint a menekülteket (szelektíven) befogadók. (vö. 4. sz. ábra)

4. sz. ábra

Az F-skála átlagai az idegenellenesek és a befogadók csoportjaiban

Forrás: TÁRKI Holnap c. kutatás, 1996. N=1000.

Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, az idegenellenesség és a tekintélyelvűség jelenségét a társadalmi átalakulás egyik fontos szociálpszichológiai vetületének tartjuk. Ismerve a két jelenség közötti kapcsolatot, valószínűnek tartjuk azt az összefüggést – melyet idősoros adatok hiányában csak hipotetikusán fogalmazhatunk meg –, hogy az idegenellenesség tendenciaszerű növekedése mögött az átalakulás kezdeti szakaszában növekedett a tekintélyelvűség is. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy az átalakulás sok tekintetben felborította a társadalmi identitás szerveződés korábbi mintáit, és az így keletkezett identitáskriszis számos társadalmi csoportban megnövelte az autoriter attitűdök iránti fogékonyságot.

Milyen fajta társadalmi identitásbeli változásokra gondolunk? A társadalmi változások például – különösen a törésszerű, forradalmi átalakulások – eredményeképp megváltozhat az identitáselemek normatív kontextusa. Korábban kedvezőtlenül minősített identitáselemek átértékelődnek, elfojtott identitáselemek előtérbe kerülnek (Erős, 1993; Fábián, 1992), azaz az identitásváltás és az identitásvesztés társadalmi méreteket ölt. A publicisztikai írásokban gyakran ironikusan emlegetik a damaszkuszi úton megfigyelhető csúcsforgalmat, a „köpönyegforgatók” identitásának radikális változását. Ez a fajta váltás a társadalom többségére nem jellemző, sokkal inkább az identitás fokozatos, folyamatszerű változása. Ha a törésszerű változás, az identitásváltás az elit által sugallt elvárássá alakul, miközben széles társadalmi réte-

gek identitásvesztése is bekövetkezik, akkor a korábban diszkreditálódott identitáselemek újra felértékelődhetnek, „visszaminősülnek”. Többek között ilyen visszaminősülésként értelmezhetjük a politikai közhangulatban 1994-ben bekövetkezett baloldali fordulatot és a Kádár-rendszer iránt érzett növekvő nosztalgiát.

Milyen fajta identitásvesztés ment végbe az átalakulás folyamán? Nemcsak arra kell gondolnunk, hogy sokan kénytelenek voltak megtagadni korábbi önmagukat, mivel gyökeresen megváltozott az identitáselemek normatív környezete, hanem a társadalmi szerepekben bekövetkezett változások is sokszor veszteséget, illetve leértékelést eredményeztek. A kelet- és közép-európai átmeneti társadalmakban e tekintetben kétségtelenül az egyik legjelentősebb változást a munkanélküliség megjelenése okozta. Olyan szerep megjelenéséről van szó, amely az államszocialista társadalmakban az ún. „teljes foglalkoztatottság” mellett csak periférikusan volt jelen. Nemcsak a munkanélküliség, de a munkaerőpiacról való kivonulás/kiszorulás más formái (pl. különféle nyugdíjformák) is az egyén számára gyakran a feleslegesség érzetével jár együtt. Mindemellett az átalakulás kezdeti szakaszában (1990-95) a „transzformációs válság” a lakossági reáljövedelmek 20 százalékot meghaladó mértékű csökkenését eredményezte, miközben a jövedelmi egyenlőtlenségek jelentősen növekedtek. E két hatás kiegészülve nagyfokú jövedelmi bizonytalansággal, — a jövedelmi helyzet évenkénti ingadozásával — a társadalom széles rétegeiben a veszteség érzetét gerjesztette.* Ez egy kisebbség esetében – akiknek reáljövedelme nem is csökkent, de önmagukat gyorsan gazdagodó elithez hasonlítják – pusztán a relatív deprivációt kísérő frusztrációt jelenti. A veszteség azonban a többség számára a reáljövedelem csökkenése folytán a korábban megszokott életszínvonal és fogyasztási szokások feladásával, valamint a kiszámítható életvitel és a viszonylag magas presztízs elvesztésével jár együtt.

A fentiekkel szemben azonban elmondható, hogy az átalakulás nemcsak „veszteséget”, de „nyereséget” is jelent az identitásszerveződés szempontjából. Az államszocialista rendszerhez képest ugyanis kiszélesedett a legitim identitáselemek köre és csökkent az identitás külső meghatározottsága, ugyanis a rendszerváltás felszámolta a politikai hatalom identitáskorlátozó jellegét. A korábban adottnak, „természetesnek” gondolt, vagy a hatalom által gyarmatosított identitáselemek szabadon definiálhatók az egyes csoportok által. Többféleképpen lehet valaki például „magyar”, „keresztény” avagy

* Vö. Kolosi Tamás és Sági Matild e kötetben olvasható tanulmányával, valamint a Magyar Háztartás Panel vizsgálat eredményeivel (Sik és Tóth, 1996; nemzetközi összehasonlításban: Gerschuny és Brice, 1996).

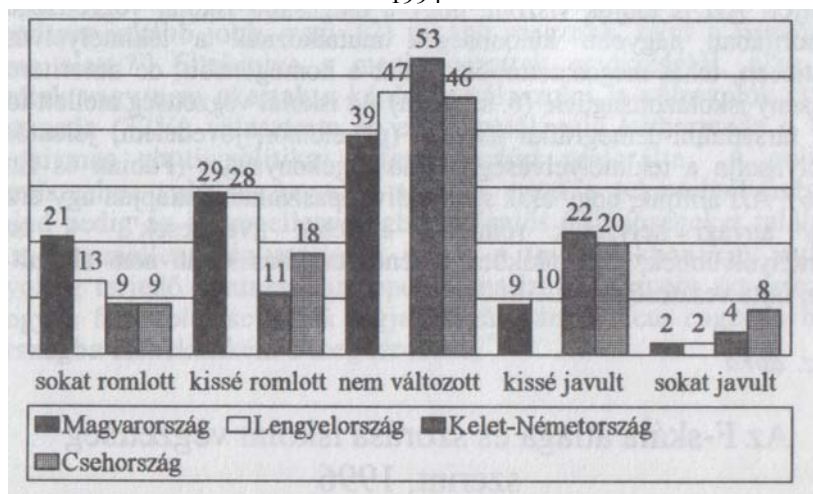
horribile dictu „szocialista”. Ez a szabadság azonban éppen hogy növeli a tekintélyelvű személyiség frusztrációját, hiszen ő éppen azt szeretné, ha identitását az általa tisztelt tekintélyek szabnák meg megkérdőjelezhetetlen „természetességgel”. (Gabennesch, 1972)

Sokak számára bizonyára elfogadhatatlanul erőltetettnek tűnik bármiféle párhuzam keresése a weimari Németország és a posztkommunista országok helyzete között. Úgy gondoljuk azonban, hogy érdemes röviden kitérni azokra a hasonlóságokra és különbségekre, melyek a középrétegek helyzetében mutatkoznak. Németországban a 20-as évek gazdasági válságának közepette sokaknak úgy tűnt, hogy beigazolódott Marxnak az a tézise, hogy a kialakuló monopolkapitalizmus proletarizálja, felszámolja az ún. régi középosztályt, amely független kistulajdonosi egzisztenciákból tevődött össze. Ugyanakkor a német munkásosztály számottevő része és a deklasszálódott régi középosztály nem a kapitalizmus sírját mélyítette, tehát nem csatlakozott a forradalmi munkásosztály élcsapatához, hanem ellenkezőleg: a náciakat támogatták. Maga a tekintélyelvűség problematikájának előtérbe kerülése a társadalomtudományokban eredetileg e szituációhoz, és ahhoz az intellektuális hagyományhoz kötődött, amely a marxi elméletet a pszichoanalízis mankójával próbálta meg támogatni. (Fromm, 1984, 1993; Erős, 1986; Samelson, 1993)

A Kádár-korszak széles középrétege elvesztette a második gazdaság és az állami jóléti programok ingatag alapzatára épülő létbiztonságát, és e csoporton belül éles polarizáció kezdődött. A rendszerváltás kezdeti szakaszában Magyarországon a társadalmi költségek jelentős része a középrétegre hárult, míg a felső középréteg egy szűk sávjából kerültek ki az átalakulás nyertesei, a jelentős tulajdonra, menedzseri és/vagy politikai hatalomra szert tevők elit csoportjai. (Kolosi et al., 1994; Fábián, 1994) A magyarországi alsó középréteg egyik meghatározó társadalmi jegye napjainkban az, hogy e csoport a szegénység határmezsgyéjén él, jórészt ők alkotják ugyanis az átmenetileg szegények viszonylag széles rétegét. (Andorka és Spéder, 1996) A magyar középrétegek státuszvesztése, úgy tűnik, a többi posztkommunista társadalomhoz képest is nagyobb fokú, ha a jelenséget a szubjektív-lélektani vetületei felől közelítjük meg. (5. sz. ábra) A csehekhez, lengyelekhez és a kelet-németekhez hasonlítva a magyar középrétegekhez tartozók nagyobb arányban érezték úgy, hogy jövedelmi helyzetük nagymértékben romlott az elmúlt évek folyamán. (A magyar adatok még leginkább a lengyelekhez hasonlíthatók; a cseh és keletnémet középrétegekben lényegesen kevesebben számoltak be jövedelmi helyzetük romlásáról.) Nem valószínű, hogy e jelenség pusztán a magyarországi panaszskultúra hatásának tudható be, mivel ezek a szubjektív jelzőszámok megfeleltethetőek a tényleges magyarországi jövedelmi adatoknak. (Kolosi et al., 1996)

5. sz. ábra

A középosztálybeli háztartások szubjektív jövedelmi helyzetének változása, 1994

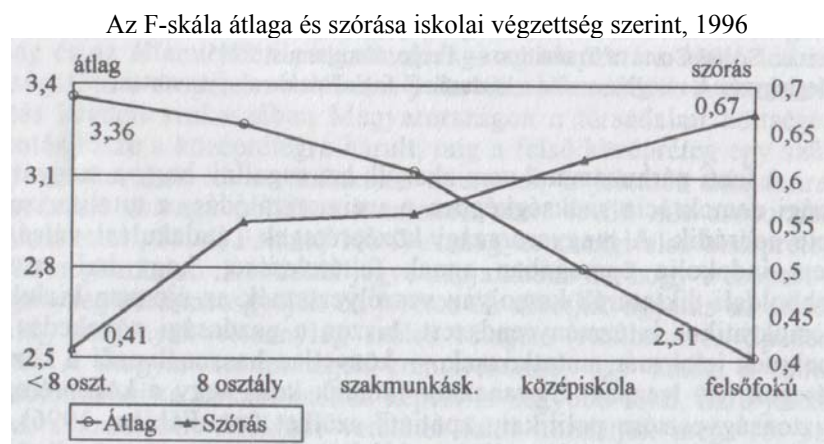
Forrás: Social Costs of Transition – Ferge, Karajannis, 1995.
Megjegyzés: a rétegbesorolás a háztartásfő foglalkozása alapján történt.

A fenti párhuzammal nem akarjuk azt sugallni, hogy a magyarországi demokrácia szükségképpen a weimarizálódás, a totalitarizmus felé sodródik. A magyarországi középrétegek „átalakulási válsága” nem indokolja önmagában annak feltételezését, hogy bal- avagy jobboldali diktatúrák komolyan veszélyeztetnék az újonnan kialakult demokratikus intézményrendszert, hiszen a gazdasági növekedés – melynek jelei már mutatkoznak – közvetlen haszonélvezői a középrétegek (is) lesznek. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a középrétegek biztonságvesztése politikai „apátiát” szülhet (vö. Fábián, 1996), és végső soron legitimációs válságot idézhet elő, avagy megnövelheti az autoriter szükségletekre apelláló, vezér- és tekintélyelvű ideológiákat képviselő politikai erők hatalomra kerülési esélyét, ilyen fejleménynek azonban egyelőre kevés jele látszik.

Az eddigiekből az alábbi hipotéziseket állíthatjuk fel. (1) Az államszocialista rendszer iránti nosztalgiát a rendszerváltás okozta identitás-

és státusvesztés egyik markáns következményének tartva feltételezzük, hogy ez az attitűd tekintélyelvűbb és idegenellenesebb beállítottsággal jár együtt. (2) A posztkommunista átalakulás „vesztesei” körében nagyobb fokú tekintélyelvű beállítottságra számítunk, mint a változásokból egyértelműen profitálóknál. Nem egyszerűen arra gondolunk, hogy a társadalmi rétegződés alján, illetve a munkamegosztási szerkezetben kedvezőtlenül elhelyezkedők autoriterebbek a magas státusúaknál, hiszen ismert, hogy az iskolai végzettség és a kulturális tőke igen erősen befolyásolja az autoritarizmus szintjét. Azt is tudjuk viszont, hogy a magasabb iskolai végzettségűek csoportjában nagyobb különbségek mutatkoznak a tekintélyelvűség szintjében, tehát megosztottabbak, mint a homogénebb, de autoriterebb alacsony iskolázottságúak. (6. sz. ábra) Az iskolai végzettség mellett több más társadalmi-demográfiai tényező (pl. életkor, jövedelem) jelentősen befolyásolja a tekintélyelvűsége való fogékonyságot (Fábián és Erős, 1996). Azt állítjuk, hogy akik szubjektív tapasztalataik alapján úgy érzik, hogy anyagi helyzetük romlott – tehát „vesztések” —, azok tekintélyelvűbbek, mint akikben a rendszerváltás során nem alakult ki ilyen fajta veszteségérzet.

6. sz. ábra

Forrás: TÁRKI Holnap c. kutatás.

(3) Tovább konkretizálhatjuk ezt az elképzelésünket úgy, hogy „felmelegítjük” azt a frankfurtiánus elképzelést, hogy fenti hatás erőteljesebb a középosztály soraiban. Tehát nem azt állítjuk, hogy ők tekintélyelvűbbek, mint a munkásosztály, hanem azt, hogy nagyobb különbségeket találunk ezen osztályon belül, ha az anyagi helyzet változásának szubjektív vetületét vizsgáljuk.

1996-os vizsgálatunkban szerepelt egy kérdés, hogy „ha összehasonlítja az ország mai politikai berendezkedését a kommunizmus alatti politikai berendezkedéssel, akkor mit mondana: (1) a jelenlegi rendszer inkább jobb, vagy (2) inkább rosszabb, mint a kommunizmus alatti?” Eltekintve a megkérdezettek egytizedétől, akik nem tudtak vagy nem akartak a kérdésre válaszolni, a válaszolók csupán egyharmada (32%) választotta az első opciót, míg kétharmada a kommunizmus alatti politikai berendezkedést preferálta.* A politikai rendszerhez való viszonyulás alapján mind a tekintélyelvűségben, mind pedig az idegenellenességben jelentős különbségeket találtunk. Az idegenellenesség mértékét itt és a továbbiakban egy nullától nyolcig terjedő pontszámmal operacionalizáljuk, amely azt fejezi ki, hogy a felsorolt csoportok tagjai közül hányat nem engedne be az országba menekültként a megkérdezett.**

---

* Az arányok akkor sem változnak, ha a kérdés megfogalmazásakor felhívjuk a figyelmet arra a korántsem elhanyagolható momentumra, hogy a jelenlegi politikai rendszerben „szabadon választhatunk a különböző pártok és jelöltek között”. Itt nem közölt elemzéseink alapján azt mondhatjuk, hogy a meglepően nagyarányú nosztalgia háttérében az áll, hogy Magyarországon a domináns demokrácia felfogás erőteljesebben kötődik a szociális jogokhoz és az esélyegyenlőséghez, mint a procedurális szabadságjogokhoz. Hasonló jelenségről számol be a magyarnál sokkal sikeresebb keletnémet átalakulással kapcsolatosan W. Zapf (1996). A kérdésről árnyalt elemzést közöl Simon (1996).

** A megadott csoportok az alábbiak voltak: cigányok, kínaiak, arabok, románok, oroszok, más országokban élő magyarok, bosnyákok, zsidók.

4. sz. táblázat

AZ AUTORITARIZMUS ÉS IDEGENELLENESSÉG PONTSZÁMOK
ÁTLAGA (ÉS SZÓRÁSA) A POLITIKAI RENDSZERHEZ VALÓ VI-
SZONY ALAPJÁN, 1996*

	Autoritarizmus	Idegenellenesség	N
A jelenlegi politikai rendszer a jobb	2,74 (0,71)	3,84 (2,92)	316
A kommunizmus alatti rendszer a jobb	3,16 (0,56)	4,99 (2,84)	579

*Forrás: TÁRKI Holnap c. kutatás

Megkérdeztük azt is, hogy a „piacgazdaság megvalósítása” hogyan hatott a megkérdezett háztartásának anyagi helyzetére. A válaszok alapján három csoportot különböztetünk meg. A megkérdezettek fele úgy vélekedik, hogy anyagi helyzetük romlott a rendszerváltás óta eltelt időszakban – őket tehát az átalakulás „vesztéseinek” nevezhetjük. Ezzel szemben pusztán 13% érzi úgy, hogy életszínvonala javult, tehát „nyertesként” határozza meg saját helyzetét. A harmadik csoport, amely körülbelül a minta egyharmadát teszi ki (31%), úgy érzi, hogy anyagi helyzetükre a rendszerváltás nem gyakorolt hatást, se nem romlott, se nem javult. Az adatok csak részben igazolják 2. számú hipotézisünket a vesztesek nagyobb fokú tekintélyelvűségéről: a három csoport közül ugyanis csak a nyertesek tűnnek ki az alacsonyabb F-skála pontszámukkal, míg a másik két csoport között nem találunk statisztikailag szignifikáns különbségeket. Ugyanakkor az idegenellenesség mértéke jelentősen eltér: a vesztesek a leginkább xenofób beállítottságúak, idegenellenesebbek, mint a köztes, vagy a nyertesek csoportja.

5. sz. táblázat

AZ AUTORITARIZMUS ÉS IDEGENELLENESÉG PONTSZÁMOK
ÁTLAGA ÉS (SZÓRÁSA) AZ ANYAGI STÁTUS VÁLTOZÁSA SZE-
RINT

	Autoritarizmus	Idegenellenesség	N
Romlott	3,06 (0,60)	4,82 (2,88)	499
Nem változott	3,02 (0,66)	4,33 (3,03)	307
Javult	2,84 (0,72)	3,80 (2,91)	129

Forrás: TÁRKI Holnap c. kutatás

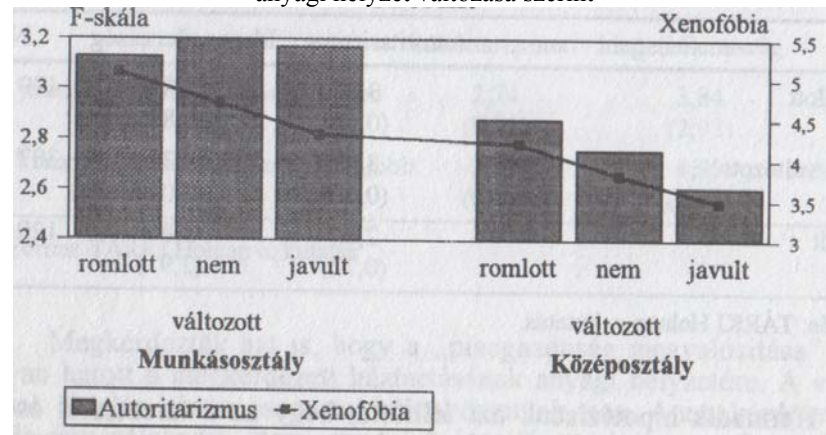
Harmadik hipotézisünk azt állította, hogy az a társadalmi csoport, amelynek anyagi életkörülményei viszonylagosan legnagyobb mértékben romlottak az átalakulás során – tehát a társadalom középső szegmense —, hajlamosabb identitáskризisét autoriter módon feldolgozni, mint a társadalom alsóbb osztályai. Ez a hipotézisünk inkább beigazolódni látszik, amennyiben a munkásosztállyal azonosulóknál egyáltalán nem találunk jelentős különbségeket a tekintélyelvűségben az anyagi helyzet változtatása szerint, míg a középosztálynál igen.* (7. sz. ábra)

Az idegenellenesség viszont mindkét társadalmi osztályban nagyobb fokú a romló anyagi helyzetűeknél, mint a „nyerteseknél”. A tekintélyelvűség és az idegenellenesség összefüggése ezért gyengébb az alsóbb társadalmi osztályokban, mint a kedvezőbb helyzetűeknél.

* Az osztályhovatartozást szintén identitáselemként kezeljük, és azokat tekintjük a középosztályhoz tartozóknak, akik magukat ezzel a kategóriával azonosítják. Kérdőívünkben az alábbi azonosulási kategóriák közül való választásra kértük a mintában szereplőket: munkásosztály, középosztály, felsőosztály. Ez utóbbi kategóriát válaszolók csak töredékszázaléka választotta, ezért az elemzésben összevontuk a középosztállyal. A megkérdezettek 64%-a a munkásosztállyal, 36%-a a középosztállyal azonosult.

7. sz. ábra

Átlagos tekintélyelvűség és idegenellenesség az osztályazonosulás és az anyagi helyzet változása szerint*

*Vö. Függelék F2. sz. táblázat

Ezek az adatok némi támogatást nyújtanak ahhoz az autoritarizmus értelmezésünkhöz, mely szerint a tekintélyelvűség az identitás szerveződésnek egy sajátos módozata, amely a rendszerváltás folyamán a magasabb státusúak körébe egyfajta válasz a rendszerváltás során elszenvedett identitásvesztésre. Marxista reminiscenciával élve „a proletárok csak a láncukat” veszíthették az átalakulás során, viszont a magasabb státusúak társadalomlélektani értelemben több frusztráló hatásnak voltak kitéve. Különösen a középrétegekhez tartozók, mivel az egyenlőtlenségekben bekövetkezett növekedés ezt a csoportot osztotta meg leginkább. Ennek következtében e korábban viszonylag homogén társadalmi csoportból lefelé csúszók között várható a legerősebb relatív deprivációs érzet.

Eredményeink alátámasztják Gabennesch (1972) azon felfogását, mely szerint a tekintélyelvűség a társadalmi struktúra alsóbb szegmensében elhelyezkedők körében egyfajta világszemlélet (Weltanschauung), amely a társadalmi perspektíva szélességéből fakad (Kelman és Barclay, 1963), ezért viszonylag homogén eloszlási jellemzőkkel bír és kevésbé függ össze a társadalmi-strukturális és lélektani faktorokkal, míg a társadalom felsőbb szegmenseiben nagyobb variabilitást találunk e szempontokból.

ÖSSZEFOGLALÁS

Magyarországon a társadalmi struktúra átalakulása folyamán a lakosság jelentős terheket kényszerült elviselni. Ennek során feszültségek és indulatok halmozódtak fel a széles rétegekben, melyek különféle célpontokra irányultak. 1990 és 1995 között az idegenellenesség erőteljesen nőtt, e kedvezőtlen tendencia azonban újabban megtörni látszik. A Magyarországon „tradicionálisnak” számító előítéletek (cigányellenesség, antiszemitizmus) korántsem elhanyagolható bázissal rendelkeznek. Viszonylag keveset tudunk a társadalmi terhek eloszlásáról, valamint az előítéletesség kapcsolatáról. Írásunkban arra törekedtünk, hogy e kapcsolatot a tekintélyelvűségről és az identitás-szerveződésről felállított hipotézisek segítségével megragadjuk.

Fábián Zoltán–Sik Endre

IRODALOM

- T. W. Adorno–E. Frenkel-Brunswick–D. J. Levinson–R. N. Sanford. 1969 [1950]. *The Authoritarian Personality*. New York: Norton.
- Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.
- Altemeyer, Bob. 1981. *Right-Wing Authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press.
- American Jewish Committee. 1991. *Attitudes toward Jews in Poland, Hungary and Czechoslovakia*. Research Report.
- Andorka Rudolf–Spéder Zsolt. 1994. „Szegénység a 90-es évek elején.” In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. (szerk.) *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI. pp. 74-106.
- Andorka Rudolf–Spéder Zsolt. 1996. „Szegénység.” In: Sik–Tóth. (szerk.): *Társadalmi páternoszter, 1992-1995*. MHP Műhelytanulmányok 7. Budapest: BKE, KSH, TÁRKI. pp. 33-48.
- Bibó István. 1986 [1948]. „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.” In: *Válogatott tanulmányok, 1935-1979. II. kötet* (szerk. ifj. Bibó István) Budapest: Magvető. pp. 623-797.

- Csepeli György. 1990. *...és nem is kell hozzá zsidó: Az antiszemitizmus társadalomlélektana*. Budapest: Koszmosz könyvek.
- Csepeli, György–Tibor Závecz. 1992. „Contlicting Bonds of Nationality in Hungary: National Identity, Minority Status and Ethnicity.” *Innovation in Social Science Research* (No. 2): pp. 77-94.
- Csepeli, György–Endre Sik. 1995. „Changing Content of Political Xenophobia in Hungary – Is the Growth of Xenophobia Inevitable?” In: Fullerton, Maryellen, E. Sik–J. Tóth (eds.). *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*. Budapest: Institute for Political Science. pp. 121-127.
- Dillehay, Ronald C. 1978. „Authoritarianism”. In: H. London and John E. Exner, jr. (eds.) *Dimensions of Personality*. New York: John Wiley & Sons: pp. 85-127.
- Erős Ferenc. 1986. *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest: Gondolat.
- Erős Ferenc. 1993. „Rendszerváltás-identitásváltás.” In: Erős Ferenc. *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins. 196-205. o. (A tanulmány eredetileg a *Magyar Tudomány* 1991/9 számában (1104-1110) jelent meg.)
- Erős Ferenc (szerk.) 1996. *Azonosság és különbözőség: Tanulmányok az identitásról és az előítéletéről*. Budapest: Scientia Humana.
- Erős, Ferenc– Zoltán Fábián. 1995. „Antisemitism in Hungary, 1990-1994.” In Werner Bergmann (ed.). *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* (Technische Universität, Berlin). pp. 342-56.
- Fábián Zoltán. 1992. „Rendszer és identitás: Ami változik és ami nem.” *Magyar Tudomány* (7): 838-844.
- Fábián Zoltán. 1994. „A középrétegek: Adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz.” In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György. (szerk.) *Társadalmi riport 1994*. Budapest: TÁRKI. pp. 351-377.
- Fábián Zoltán. 1996. „Szavazói táborok és szavazói hűség.” *Századvég* (1): pp. 95-111.
- Fábián Zoltán–Erős Ferenc. 1995. „Politikai antiszemitizmus és diszkrimináció” *Szombat* (Január).

- Fábián Zoltán–Erős Ferenc. 1996. „Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában.” In: Erős Ferenc (szerk.): pp. 182-200.
- Ferge, Zsuzsa– Manolis Karajannis. 1995. *Statistical Appendix to Social Costs of Transition: International Report by Z. Ferge, E. Sik, P. Róbert and F. Albert.* Vienna: Institute for Human Sciences.
- Fleck, Zoltán. 1996. (January) „Authoritarianism, attitudes toward Gypsies and out-groups in Hungary.” Paper presented at the meeting of Political Psychological Focus Group at the Collegium Budapest.
- Fromm, Erich. 1984. *The Working Class in Weimar Germany: A Psychological & Sociological Study.* Berg Publ. Leamington Spa, Warwickshire.
- Fromm, Erich. 1993 [1941]. *Menekülés a szabadság elől.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gabennesch, Howard. 1972. „Authoritarianism as World View.” *American Journal of Sociology* 77 (March): pp. 857-75.
- Garami Erika–Tóth Olga. 1993. Ifjúság 1993. Kutatásjelentés. Budapest: TÁRKI
- Gershuny, Jonathan–John Brice. 1996. (June) „Income mobility in five countries: A research note.” Paper presented at PACO conference, Budapest: BUES, TARKI.
- Havas Gábor–Kemény István. 1996. „A magyarországi romákról.” *Szociológiai Szemle* (3): pp. 3-20.
- Karády Viktor. 1990. „Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyarnyelvű országgá.” *Századvég* (2): pp. 5-37.
- Kelman, H. C.–Barclay, J. 1963. „The F scale as a measure of breadth of perspective.” *Journal of Abnormal and Social Psychology* 67: 608-15.
- Kolosi Tamás, Róbert Péter, Sági Matild–Fábián Zoltán. 1994. „A rendszerváltás társadalmi hatásai és a középrétegek.” In: Mészáros József (szerk.). *Magyarország átalakulóban.* Budapest: Népjóléti Minisztérium. pp. 7397.
- Kolosi Tamás–Szivós Péter–Bedekovics István–Tóth István János. 1996. „Munkaerőpiac és jövedelmek.” In: Sik-Tóth (szerk.): pp. 7-23.
- Kovács András. 1992. „Identitás és etnicitás: Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon.” In: Kovács et al.: pp. 97-113.

- Kovács András. 1994. „Látencia és mobilizálhatóság." *Szociológiai Szemle* (4): pp. 21-41.
- Kovács M. Mária, Yitzhak M. Kashti–Erős Ferenc. (szerk) 1992. *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T-Twins Kiadó.
- Kovács Mónika. 1993. „Kategorizáció és diszkrimináció: Az antiszemizmus mint csoportnyelv." *Világosság* (S): pp. 52-61.
- Lipset, Seymour M. 1959. „Democracy and working-class authoritarianism." *American Sociological Review*, 24: 482-501.
- S. McFarland–V. Ageyev–M. Abalakina. 1992. „The Authoritarian Personality in the United States and the Former Soviet Union: Comparative Studies." In: Stone et al. (szerk.): pp. 199-225.
- Middendorp, C. P. 1993. „Authoritarianism: Personality and ideology – Their political relevance and relationship to left-right ideology in the Netherlands (1970-1985)." *European Journal of Political Research* Vol. 24. (2): pp. 211-228.
- Middendorp, C. P.–J. D. Meloen. 1991. „Social class, authoritarianism and directiveness. A reply to Ray". *European Journal of Political Research* (20): pp. 213-220.
- Meloen, J. D. 1990. (July) „The emperor's new clothes? The Authoritarianism Concepts of Adorno et al. and Altemeyer Tested." Paper presented at the meeting of the International Society of Political Psychology, Washington, DC.
- Meloen, J. D.–L. Hagendoorn–Q. Raaijmakers–L. Visser. 1988. „Authoritarianism and the Revival of Political Racism: Reassessment in the Neatherlands of the Reliability and Validity of the Concept of Authoritarianism by Adorno et al." *Political Psychology* (3): 413-429.
- Ray, J. J. 1991. „The workers are not authoritarian. Rejoinder to Middendorp and Meloen". *European Journal of Political Research* (vol. 20): pp. 209-212.
- Rokeach, M. 1960. *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Samelson, Franz. 1993. „The authoritarian character from Berlin to Berkeley and beyond: The Odyssey of a problem." In: Stone et al.: pp. 22-43.
- Shils, E. A. 1954. „Authoritarianism: »Right« and »left« In: R. Christie–M. Jahoda (eds.) *Studies in the scope and method of „The Authoritarian Personality"*. Glencoe, IL: The Free Press.

- Sik Endre. 1995. „Az XXXellenesség Magyarországon 1994.” *Replika* (17-18): 282-290.
- Simon János. 1996. „A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban.” *Szociológiai Szemle* (1): pp. 113-156.
- Stone, W. F.–L. D. Smith. 1993. „Authoritarianism: Left and Right.” In: Stone et al. (eds.): pp. 144-156.
- Stone, W. F.–Lederer, G.–Christie, R. (szerk.) 1993. *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. New York: Springer Verlag.
- Sumner, W. G. 1978. *Népszokások: Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest: Gondolat.
- Weil, Frederick D. 1985. „The Variable Effects of Education on Liberal Attitudes: A Comparative-Historical Analysis of Anti-Semitism Using Public Opinion Survey Data.” *American Sociological Review* 50. (August): 458-474.
- Zapf, Wolfgang. 1996. „A változás kétféle sebessége a kelet- és a nyugatnémet fejlődésben.” *Századvég* (1): 19-28.

FÜGGELÉK

F1. sz. táblázat

AZ F-SKÁLA TÉTELEI*

-
1. A legfontosabb erények, amelyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk, az engedelmesség és a tekintélytisztelt.
  2. A fiataloknak néha lázadó gondolataik vannak, de ahogy felnőnek, meg kell tagadniuk ezeket és be kell illeszkedniük.
  3. Ennek az országnak nem annyira törvényekre és politikai programokra van szüksége, mint inkább néhány bátor, fáradhatatlan és odaadó vezetőre, akikben a nép megbízik.
  4. A fiataloknak szigorú szabályokra és elszántságra van szükségük, hogy küzdjenek családjukért és hazájukért.
  5. A legtöbb társadalmi problémánk megoldódna, ha megszabadulnánk az erkölcstelen és ferde hajlamú alakoktól.
  6. Az emberek két csoportra oszthatóak: erősekre és gyengékre.
  7. Egyszer biztosan kiderül majd, hogy az asztrológia sok mindent képes megmagyarázni.**
  8. A legtöbb ember nincs is tudatában annak, hogy életünk nagy részét titkos összeesküvések befolyásolják.
-

---

* Mindegyik item négyfokú Likert típusú attitűdkérdés. A skálapontszámok kiszámításakor a hiányzó értékeket az átlaggal helyettesítettük. A skálán a magasabb pontszámok tekintélyelvűbb beállítottságot fejeznek ki. A kérdéssort 1994-ben és 1996-ban ezer-ezer fős országos reprezentatív mintán végzett kérdőívében szerepeltettük. 1994-ben a skála megbízhatósága (Cronbach alfa) 0,76, 1996-ban 0,79.

** Az 1996-os vizsgálatban nem szerepelt.

F2. sz. táblázat

AZ AUTORITARIZMUS ÉS IDEGENELLENESSÉG PONTSZÁMOK
ÁTLAGA (ÉS SZTENDERD DEVIANCIÁJA) AZ OSZTÁLYAZONOSU-
LÁS ÉS AZ ANYAGI STÁTUS VÁLTOZÁSA SZERINT*

	Autoritarizmus	Idegenellenesség	N
Munkásosztály	3,16 (0,56)	4,90 (2,91)	586
Romlott	3,13 (0,55)	5,08 (2,81)	356
Nem változott	3,20 (0,55)	4,70 (3,02)	178
Javult	3,17 (0,64)	4,31 (3,11)	52
Középosztály	2,78 (0,69)	3,90 (2,93)	342
Romlott	2,88 (0,69)	4,20 (2,96)	138
Nem változott	2,76 (0,71)	3,81 (2,99)	129
Javult	2,61 (0,65)	3,48 (2,73)	75

*TÁRKI Holnap című kutatás